

METODA KOMUNIKATYWISTYCZNA W BADANIU IDEOLOGII

6.1. Konstruowanie profilu ideologicznego jako metoda badania dyskursu politycznego – *Anita Filipczak-Białkowska*

<https://doi.org/10.18778/8220-429-2.12>

6.1.1. Wprowadzenie

Metoda badania dyskursu politycznego prezentowana w tym rozdziale wpisuje się w nurt badań prowadzonych w paradygmacie analizy dyskursu. Cele badawcze, do jakich jest przeznaczona, wymagają uwzględnienia faktu istnienia wspólnego obszaru badawczego językoznawstwa i nauk politycznych. Metoda wychodzi od systematycznej analizy środków językowych i łączy uzyskane w ten sposób dane z przyjętymi założeniami teoretycznymi na temat ideologii. Badanie zjawisk społeczno-politycznych za pomocą narzędzi wywodzących się z lingwistyki stało się możliwe dzięki odkryciom, jakie poczyniono na jej gruncie. Przedstawienie historii rozwoju zainteresowania lingwistyki obszarem działalności politycznej zajęłoby tu zbyt wiele miejsca, dlatego ograniczę się do wskazania kilku przełomowych zjawisk (więcej w: Filipczak-Białkowska 2021), które pozwolą zrozumieć, jak doszło do tego, że metody językoznawcze mają zasadnicze znaczenie w badaniach z zakresu analizy dyskursu.

Na początek lat 70. przypadło powstanie i rozwój teorii aktów mowy i koncepcji współdziałania komunikacyjnego. Podstawą nowego sposobu postrzegania zjawisk w tym obszarze stało się przekonanie o silnym związku między językiem, myśleniem i działaniem, a sam język potraktowany został jako forma aktywności społecznej, która pozwala kształtować rzeczywistość pozajęzykową. Kluczową rolę odegrały tu zwłaszcza ustalenia trzech badaczy: John L. Austin (1993) zwrócił uwagę, że język powoduje zmiany w rzeczywistości społecznej, John Searle (1987) wyeksponował rolę kontekstu w rozumieniu i interpretacji wypowiedzi, a Paul Grice (1975) położył nacisk na fakt, że efektywne działanie werbalne wymaga współpracy nadawcy i odbiorcy.

Teoria aktów mowy okazała się bardzo inspirująca, stawała się przedmiotem zainteresowania kolejnych badaczy i w różnych kierunkach była przez nich rozwijana. Wyznaczyła m.in. nowy kurs w lingwistyce tekstu, dla której elementem

przełomowym było odrzucenie tezy jakoby znaczenie mogło tkwić w tekście w sposób obiektywny, stały. Odtąd tekst należy traktować nie jak produkt, lecz jak proces, który zachodzi w sposób dynamiczny i jest kontrolowany przez uczestników aktu komunikacji (zob. Duszak 1998). Na przełomie lat 70. i 80. pojawiła się idea poszukiwania źródeł względności w interpretowaniu tekstów – upatrywano ich w parametrach o charakterze społecznym, kulturowym, sytuacyjnym i psychologicznym, aby ostatecznie usankcjonować je jako czynniki współtworzące zjawisko tekstowości czy tekstualności. Na przełomie lat 80. i 90. dostrzeżono, że integralność tekstu osiągnana jest przez odniesienie do wiedzy pozajęzykowej uczestników aktu komunikacyjnego. Wiedza ta miała pozwalać na uzupełnianie luk spójnościowych i umożliwiać rozumienie tekstu. Ostatecznie przyjęto w lingwistyce tekstualnej, że interpretacja tekstu jako zdarzenia komunikacyjnego nie wynika z jego cech immanentnych, ale zostaje mu przypisana w drodze wnioskania na podstawie szeregu operacji mentalnych, których znaczna część sterowana jest przez czynniki pozajęzykowe.

Związkami między faktami językowymi i społecznymi zajmuje się socjolingwistyka, czasem określana także jako socjologia języka. Na lata 70. datuje się powstanie lingwistyki krytycznej – postulowano w niej łączenie lingwistycznej analizy tekstu z teorią funkcjonowania języka w kontekście politycznym i ideologicznym (zob. Fairclough, Duszak 2008). Przedstawiciele tego nurtu pisali, że lingwistyka krytyczna szczególnie interesuje się sposobami, dzięki którym dominujące dyskursy objawiają się w codziennym języku ludzi. W ich ujęciu ideologia jest dla zdominowanych przez nią jednostek naturalnym i oczywistym sposobem rozumienia świata.

Zainteresowanie polskich lingwistów językiem w obszarze polityki również ma długą historię. Termin „język polityki” po raz pierwszy w polskich pracach językoznawczych zastosował Jerzy Bralczyk w artykule pt. *Język polityki i polityka językowa* (1977), a Walery Pisarek zaproponował wyodrębnienie politolingwistyki jako subdyscypliny językoznawstwa, skupionej na badaniu problematyki związków języka i polityki (Pisarek 1986: 60). Obszernego przeglądu prac z zakresu języka polityki dokonała Bożena Sieradzka-Baziur (2011), nie ma tutaj potrzeby powtarzać tych treści. Badaczka wskazała przede wszystkim prace o profilu stylistyczno-retorycznym, dla których słowem kluczem jest zjawisko nowomowy (tu szczególnie dociekania Michała Głowińskiego), także w jej nowym współczesnym wydaniu.

Opis metody badania dyskursu politycznego z perspektywy nauk społecznych sporządził m.in. Martin Reisigl (2011). Na gruncie gramatyki komunikacyjnej model analizy tekstów politycznych zaproponowali Aleksy Awdiejew i Grażyna Habrajska (2009). Także książka Elżbiety Laskowskiej pt. *Dyskurs parlamentarny w ujęciu komunikacyjnym* (2004) sytuuje się w tym nurcie badań – już na wstępie autorka podkreśla, że u podstaw jej zainteresowania dyskursem politycznym legło dostrzeżenie wartości słowa w działaniach społeczno-politycznych (por. Laskowska 2004: 9). Wskazane prace są ważną podstawą prezentowanej tu metody, cechują ją jednak naturalne ograniczenia. Opracowania M. Reisigla,

a także A. Awdiejewa i G. Habrajskiej w sposób programowy, a przez to – siłą rzeczy – ogólny, kreślą możliwości, jakie płyną z proponowanych modeli badawczych. Praca E. Laskowskiej (2004) obejmuje systematyczne omówienie aktów mowy funkcjonujących w dyskursie parlamentarnym, z uwzględnieniem szczególnej roli, jaką odgrywają w nim akty mowy emotywno-oceniające, autorka nie przenosi jednak uzyskanych wniosków na poziom rozważań o zawartych w tym dyskursie problemach społeczno-politycznych (nie było to zresztą jej celem). Istnieją także inne opracowania na temat dyskursu politycznego, sytuujące się w obszarze gramatyki komunikacyjnej i odnoszące się do bardziej szczegółowych problemów, np. funkcji aktów mowy emotywno-oceniających jako nośnika postawy ideologicznej nadawcy (Habrajska 2008) czy występowania w dyskursie politycznym obiektów ideologicznych (Filipczak-Białkowska 2018b).

6.1.2. Krytyczny aspekt analizy dyskursu

Usytuowanie analizy dyskursu na szeroko pojętych peryferiach językoznawstwa i nauk społecznych skłania do tego, aby postrzegać ją jako „rodzinę różnych podejść krytycznych do skomplikowanej relacji między językiem, czy dyskursem, a innymi elementami [...] procesów społecznych” (Duszak 2008: 8). Podkreśla się przy tym jednak, że „przez lata humanistycznemu nastawieniu do badań lingwistycznych towarzyszyło [...] faktyczne ignorowanie aspektów lingwistycznych w badaniach społecznych” (Duszak 2008: 8). Wskazując niedostatki metod wykorzystywania danych językowych w naukach społecznych, zwraca się uwagę na używanie w sposób wybiórczy tekstów stanowiących materiał badawczy, z lekceważeniem kontekstu wypowiedzi, i traktowanie sekwencji tekstowych wyłącznie jako ilustracji dla uzasadnianych lub obalanych twierdzeń (por. Wodak 2011: 11). Proponowana tutaj metoda pozwala przezwyciężyć te niedoskonałości.

Badacze analizy dyskursu interesują naturalne i spontaniczne przejawy działalności językowej (w opozycji do rozważań systemowych, objaśnianych abstrakcyjnymi przykładami), a także istniejące w przestrzeni publicznej teksty i płynące z nich obrazy światów społecznych oraz zachodzące w nich relacje dominacji. Najważniejszym dla tych dociekań wymiarem tekstu nie jest jego językowa postać w tradycyjnym rozumieniu, ale społeczny cel, działanie, będące podstawową cechą dyskursu. Koresponduje to z przyjętą w analizie dyskursu szeroką definicją tekstu (zob. wyżej). Wyodrębnianą w tym nurcie krytyczną analizę dyskursu (w skrócie: KAD) charakteryzuje natomiast zaangażowanie społeczne:

KAD nie zajmuje się językiem ani dyskursem samym w sobie, lecz po części dyskursywnymi procesami społecznymi (takimi jak relacje, systemy, struktury). Punktem wyjścia badań KAD jest, co znamienne, nie język czy dyskurs per se; ponieważ KAD ma charakter krytyczny, zagadnieniami badawczymi są tu problemy i kwestie życia społecznego, związane np. z imigracją i społeczną integracją imigrantów, pozycją

kobiet i grup mniejszościowych we współczesnych społeczeństwach, degradacją środowiska naturalnego, bezrobociem czy też ingerencją rynku w sfery edukacji i opieki zdrowotnej (Duszak, Fairclough 2008: 15).

Jak pisze Adam Warzecha, „badania te wychodzą z założenia, że dyskurs jest elementem życia społecznego dialektycznie powiązany z innymi jego elementami i może mieć na nie konstruktywny i transformatywny wpływ” (Warzecha 2014: 166). Innymi słowy, KAD przyjmuje, że język stanowi medium, które zarówno odtwarza istniejący porządek społeczny, jak też go tworzy i umacnia (Biskupska 2011: 374).

Metodologiczna i interdyscyplinarna otwartość (przez Annę Duszak określona nawet jako „transdyscyplinarność”) pozwala uzyskać dostęp do multimodalnych, złożonych zjawisk społeczno-kulturowych, w których przeplatają się wątki wywodzące się z różnych dyscyplin i które przez to wymykają się tradycyjnym, dyscyplinarnym klasyfikacjom bądź ich opis jest z konieczności niewyczerpujący.

Prekursor KAD Norman Fairclough opisuje sposób prowadzenia krytycznej analizy dyskursu w książce pt. *Language and Power* (Fairclough 1989). Wyodrębnia trzy etapy. Pierwszy polega na językowej analizie badanego tekstu traktowanego jako przejaw określonego dyskursu. Drugi etap to interpretacja wyników analizy językowej w interakcji z dyskursem. Bada się cechy tego dyskursu, dostrzega znaczenie czynnika ludzkiego w interpretacji (kompetencji, interesów, roszczeń) oraz relacje intertekstualne (pochodzenie określonych pojęć i relacji między nimi). Ustala się również, jakie treści przyjęto jako oczywiste lub przemilczano w wyniku przynależności tekstu do określonego dyskursu. W trzecim etapie badacz stara się wyjaśnić reguły, które pozostając być może poza świadomością uczestników dyskursu, są reprodukowane w ich wypowiedziach i działaniach jako wyraz nieujawnionych struktur władzy. W tym miejscu także „określa się związki tych reguł ze społecznym otoczeniem, ich polityczność, nieujawnioną tendencyjność, celowość, uwikłania w lokalność i tradycję (skąd się wzięły, po co są, kogo i co mają chronić/atakować, w imię jakich interesów działają)” (Sulikowski 2014: 103). Celem metody proponowanej przez N. Fairclougha „jest doprowadzenie do zmiany społecznej poprzez odczarowanie fałszywej świadomości i niejako zmuszenie uczestników dyskursu do przemyślenia reguł rządzących ich myśleniem i działaniem” (Sulikowski 2014: 103). Bez stosowania zasad analizy dyskursu reguły te pozostają ukryte przed interpretatorem, a w konsekwencji przed szerszym audytorium. Ma to szczególne znaczenie dla badań rozbudowanej (rozległej lub heterogenicznej) bazy materiałowej.

Można przyjąć, że proponowana tu metoda wpisuje się w nurt poszukiwania adekwatnego sposobu badania dyskursu ideologicznego: opiera się na systematycznej analizie danych językowych z jednej strony i pozwala na ich wykorzystanie w rozważaniach interdyscyplinarnych z drugiej. Jednocześnie, choć może być w tym kierunku wykorzystana, nie stawia sobie za cel wskazanego przez N. Fairclougha dla KAD zaangażowania w kształtowanie procesów społecznych.

6.1.3. Tło teoretyczne

Gramatyka komunikacyjna to bardzo obszerna teoria komunikacji, której prekursorami są wspomniani już G. Habrajska i A. Awdiejew. To nowatorskie podejście, w którym uwzględniono wpływ kategorii gramatycznych na sens wypowiedzi konstruowanych w procesie komunikacji. Założenia teorii znajdzie czytelnik w opracowaniach teoretycznych (zob. Awdiejew, Habrajska 2004, 2006, 2010), w tym miejscu odniosę się tylko do tych elementów koncepcji, które znajdują uzasadnienie w dalszej części rozdziału, w zakresie wyboru i konstrukcji metody badawczej. Przywołany zostanie zatem sposób rozumienia tekstu i jego relacja do sensu wypowiedzi, założenia na temat funkcjonowania emotywno-oceniających aktów mowy oraz sposób ujmowania argumentacji aksjologicznej.

Tekst w gramatyce komunikacyjnej definiowany jest szeroko (co jest typowe również dla badań prowadzonych w nurcie analizy dyskursu): „tekstem nazywamy wszystkie spostrzeżone przez człowieka komunikującego materialne komponenty komunikatu, które traktuje jako znaczące i wymagające dalszej interpretacji” (Awdiejew, Habrajska 2010: 8). I tak na przykład w przypadku kontaktu *face-to-face* komunikatem (tekstem) jest nie tylko warstwa foniczna przekazu, ale także gesty, mimika, wygląd interlokutorów, elementy otoczenia itp.

Jedno z głównych założeń gramatyki komunikacyjnej stanowi o braku równoległości między formalnie wyodrębnianymi w tekście leksemami a jednostkami treści: „analiza sensu wyrażonego przez tekst często wykazuje nieodpowiedniość organizacji znaczeniowej w stosunku do jego liniowego charakteru. Inaczej mówiąc, uporządkowanie formalne jednostek tekstu w stosunku do konfiguracji sensu, jaką wyrażają, często nie pokrywają się ze sobą” (Awdiejew, Habrajska 2004: 50). Formalna postać tekstu ma zatem drugorzędne znaczenie w procesie interpretacji. W metodologii tej przyjmuje się, że „[...] tekstu nie można bezpośrednio utożsamiać z sensem, gdyż na ten sam sens może wskazywać kilka różnych tekstów (parafraz), a jednocześnie interpretacja tego samego tekstu przez różnych odbiorców może doprowadzić ich do zupełnie różnego rozumienia tego samego tekstu” (Awdiejew 2018: 10). Ostatecznie zatem „tekst nie »przekazuje« sensu komunikatu, lecz tylko wskazuje na możliwe kierunki jego interpretacji” (Awdiejew, Habrajska 2010: 9). Interpretacja ta nie jest w pełni swobodna, istnieją czynniki, które determinują jej przebieg (o interpretacji standardowej zob. Filipczak-Białkowska 2020).

Przyjęte w gramatyce komunikacyjnej założenie stanowi, że uczestnictwo interlokutorów w interakcji ma charakter celowy. W związku z tym jednostkę interakcyjną nazywa się tu strategią konwersacyjną i definiuje jako „świadomie kierowany przez nadawcę i interpretowany przez odbiorcę spójny ciąg aktów mowy, za pomocą którego dążą oni do osiągnięcia wspólnie akceptowanego celu komunikacyjnego” (Awdiejew 2004: 69). Wyodrębnia się kilka rodzajów strategii ze

względu na cel. Z perspektywy niniejszego opracowania najbardziej istotna jest strategia określona jako aksjologiczno-emotywna i to ona zostanie szerzej omówiona (o pozostałych trzech strategiach: informacyjno-weryfikacyjnej, behawioralnej i metadyskursywnej można przeczytać w: Awdiejew 2004: 67–86; Awdiejew, Habrajska 2006: 54–69; Habrajska 2012: 99–103).

Dla strategii aksjologiczno-emotywnych charakterystyczny jest cel perswazyjny, do realizacji którego dążą interlokutorzy, a jest nim „skłonienie odbiorcy do przyjęcia manifestowanej w aktach mowy nadawcy orientacji aksjologicznej i zmuszenie go do tego, by dał temu bezpośredni dowód w postaci deklaracji werbalnej lub wyrażenia odpowiedniej emocji. W procesie oddziaływania na odbiorcę nadawca wykorzystuje swą wiedzę o orientacji aksjologicznej odbiorcy” (Awdiejew, Habrajska 2006: 63). Aby za pomocą aktu mowy wyrazić swą orientację aksjologiczną, nadawca stosuje operatory interakcyjne, np. w postaci nacechowanych jednostek leksykalnych odnoszących się do ideacyjnych części mowy: „Takie rzeczowniki, jak matoł, babon, kurdupel itd. [...], czasowniki: zapieprzyć, zwiać itd. [...], przymiotniki: upierdliwy, zamulony itd. [...] pełnią funkcję przedstawieniową, a jednocześnie – kiedy pojawiają się w tekście – wprowadzają akty emotywno-oceniające” (Awdiejew 2004: 95). W gramatyce komunikacyjnej do emotywno-oceniających aktów mowy zalicza się tylko takie konfiguracje, w których na powierzchni tekstu występuje dowolny operator emotywny lub w których eksplikacja stanu emotywnego jest łatwa do odtworzenia i interpretacji (przyjmuje się na przykład, że akt emotywny jest zawsze aktem oceny; por. Awdiejew 2004: 116), a także uznaje się, że niektóre obrazy ideacyjne zawierają normatywną ocenę (Awdiejew, Habrajska 2004: 297–299). Szczegółowe omówienie teorii aktów emotywno-oceniających zawarte jest w opracowaniu A. Awdiejewa (2004:115–129), także A. Awdiejewa i G. Habrajskiej (2006: 87–106). Obszerne przykłady analiz dyskursu parlamentarnego z zastosowaniem omówionej propozycji teoretycznej również dostępne są w literaturze przedmiotu (Laskowska 2004: 90–153; Filipczak-Białkowska 2018a: 87–108).

Akty mowy emotywno-oceniające to według gramatyki komunikacyjnej specyficzna grupa aktów mowy, które mają na celu ekspozycję emotywno-oceniającej postawy nadawcy (zob. Awdiejew 2008: 66). Zabieg ten jest podstawowym narzędziem wywierania wpływu na odbiorcę, bazująca bowiem na zasadzie kooperacji P. Grice’a zasada solidarności uczuć niejako obliguje odbiorcę do utożsamienia się z wyrażoną postawą emotywno-oceniającą nadawcy. A. Awdiejew pisze: „[...] lingwiści, jak się wydaje, powinni się zająć problemami zgodności lub rozbieżności horyzontów aksjologicznych nadawców i odbiorców, które można sformułować w terminach semantycznych odpowiedniości i przeciwstawności zbiorów sądów oceniających i tym samym dokonać prognozy możliwości oddziaływania za pomocą języka” (Awdiejew 2008: 66). Badacz odchodzi tu zatem od analiz jednostkowych przejawów aktów mowy w kierunku badania całych

systemów, co znacznie rozszerza perspektywę badawczą: „W przypadku badań możliwości wpływów w środkach komunikacji masowej opis horyzontu aksjologicznego można utożsamić z opisem tzw. systemu ideologicznego, czyli systemu stałego odniesienia wartościującego zjawiska otaczających mówiących świata” (Awdiejew 2008: 66).

Z funkcjonowaniem ideologii w dyskursie propagandowym mocno związane jest zagadnienie argumentacji aksjologicznej. Jej istota „polega na tym, że ciągi argumentacyjne są tworzone nie wyłącznie przez przesłanki w formie sądów prawdziwościowych, [...] ale najczęściej w formie mieszanej, gdzie sądy oceniające (opinie) występują razem z sędami asertorycznymi. W przypadku sądów aksjologicznych logiczna funkcja prawdy/fałszu zostaje zastąpiona siłą przekonania o słuszności zastosowanej oceny” (Awdiejew, Habrajska 2006: 266). Ważnym etapem interpretacji wypowiedzi argumentacyjnej jest standaryzacja zawartych w niej argumentów, czyli zapisanie ich w postaci ciągów argumentacyjnych o postaci:

Reguła ogólna (RO)

Sąd Kwalifikujący (SK)

Konkluzja (K)

Standaryzacja argumentu umożliwia dotarcie do treści nie wyrażonych wprost i w ten sposób umożliwia pełne zrozumienie sensu zawartego w tekście oraz wyrażenie go *explicite* w postaci odpowiednich twierdzeń. Najczęściej występujące w żywej mowie wypowiedzi argumentacyjne mają charakter entymematów. Niedosłowność powstaje w nich, kiedy nadawca rezygnuje z werbalizacji jednego lub więcej elementów składowych argumentu. Dzieje się tak wówczas, gdy odbiorca może z łatwością odtworzyć brakujący składnik, np. dzięki znajomości warunków sytuacji komunikacyjnej, ale także wtedy, gdy nadawcy zależy na tym, aby nie wypowiadać wprost słów dla niego niewygodnych (zob. Filipczak-Białkowska 2016). Najczęściej pomijanym elementem argumentu jest reguła ogólna. Jest ona jednocześnie kluczowa dla badania orientacji ideologicznej, gdyż w dyskursach społeczno-politycznych regułą ogólną stanowią uogólnione sądy aksjologiczne, będące reprezentacją postawy ideologicznej nadawcy (z tego powodu nazywane też bywają sędami ideologicznymi). W sędach kwalifikujących występują realne obiekty rzeczywistości, funkcjonujące na scenie politycznej, które mówiący ocenia przez usytuowanie ich względem swojego ogólnego systemu wartości, a konkluzja jest sądem o tym obiekcie, powstającym w efekcie zastosowania procesu dedukcji.

Gramatyka komunikacyjna przyjmuje, że analizy lingwistyczne pozwalają odtworzyć zbiory sądów oceniających zawartych w badanych wypowiedziach (zob. Awdiejew 2008: 66).

6.1.4. Cele badania

Prezentowana metoda badawcza pozwala zobrazować dyskurs ideologiczny. Za jej pomocą można ustalić, jakie ideologie znajdują wyraz w działalności badanych podmiotów, a nawet z którymi obszarami tych ideologii podmioty te utożsamiają się najsilniej. W tym miejscu należy precyzyjnie wyjaśnić, jak w niniejszym opracowaniu pojmowany jest dyskurs. W rozumieniu tego zjawiska pomocna może być definicja, jaką zaproponował Antoni Podsiad – według niego dyskurs to „wewnętrznie spójny system znaczeń dominujący w jakiejś formacji kulturowej, który określa sposób postrzegania i conceptualizacji świata w danym czasie” (Podsiad 2000). Pojęcie dyskursu spójne z przyjętą tu orientacją przybliża także definicja, której autorem jest Jay Lemke:

Kiedy mówię o dyskursie w ogólności, zwykle mam na myśli działanie społeczne nadawania znaczenia za pomocą języka lub innych systemów symbolicznych w określonej sytuacji lub otoczeniu [...]. Za każdym razem, kiedy nadawane jest określone znaczenie, charakterystyczne dla tych dyskursów, powstaje konkretny tekst. Dyskursy jako działania społeczne w większym lub mniejszym stopniu podlegające zwyczajom społecznym, tworzą teksty, które będą w jakiś sposób podobne pod względem swoich znaczeń [...]. Kiedy chcemy skupić się na konkretnych cechach zdarzenia lub sytuacji, mówimy o tekście. Kiedy chcemy przyjrzeć się wzorcom, wspólnym cechom, relacjom dotyczącym różnych tekstów i okazji, możemy mówić o dyskursach (Wodak 2011: 18).

Kamila Biskupska (2011), opisując analizę dyskursu, zwraca uwagę, że jest to analiza zbudowana na strukturze językowej, ale i wykraczająca poza nią, obejmująca interpretację (adekwatną do poziomu kompetencji i doświadczenia badacza) tego, co się wokół i przez daną wypowiedź dzieje. Badacz społeczny zainteresowany dyskursem nie może ignorować tego, co zachodzi na poziomie systemu językowego, bo – jak podkreśla Tim Dant – „język (razem z niewerbalnymi sposobami komunikowania się) więcej wyraża niż to, co (w swoim mniemaniu) mówią nadawcy. Interpretacja dyskursu to patrzenie dalej niż tylko zwykła treść wypowiedzi” (1991: 8).

Sposób ujmowania terminu „dyskurs” w gramatyce komunikacyjnej koresponduje z przywołanymi ustaleniami. Dyskurs definiuje się tu jako „proces interpretacji tekstu na podstawie kompetencji komunikacyjnej odbiorcy i jego rozumienie (uświadomienie sobie przez interpretatora wyników interpretacji)” (Awdiejew, Habrajska 2010: 10). Uznaje się, że dyskurs to złożony konglomerat wiedzy i przekonań, powstały w wyniku interpretacji różnorodnych tekstów, sporządzony na podstawie zasobów kompetencji komunikacyjnych jego uczestników.

Na koniec tego fragmentu rozważań należy wyjaśnić jeszcze pojęcie ideologii. W metodologii gramatyki komunikacyjnej ideologia rozumiana jest jako względnie uporządkowany zbiór trwałych, aksjologicznych przekonań, które są

traktowane przez mówiących jako pewniki aksjomatyczne, niewymagające jakiegokolwiek udowodnienia (zob. Awdiejew 2008: 66). Przekonania te, wyrażone w formie sądów, są uznawane za słuszne przez określoną grupę społeczną i wykorzystywane w dyskursie publicznym (Awdiejew 2007: 95). Efektem analizy i interpretacji wybranego obszaru dyskursu ideologicznego ma być ustalenie granic zbiorów przekonań i wchodzących do nich jednostek występujących w dyskursie społeczno-politycznym.

6.1.5. Operacjonalizacja ideologii

Z przedstawionym powyżej opisem ideologii koresponduje przyjęty przez Andrew Heywooda (2008) sposób rozumienia tego pojęcia: ideologia to „mniej lub bardziej spójny zbiór idei, stanowiący podstawę zorganizowanego działania politycznego, bez względu na to, czy zmierza ono do zachowania, przekształcenia czy obalenia istniejącego systemu sprawowania władzy. Zatem wszystkie ideologie (a) dostarczają obrazu istniejącego porządku, zazwyczaj w formie obrazu świata, (b) lansują model pożądanej przyszłości, wizję dobrego społeczeństwa, a także (c) wyjaśniają, w jaki sposób zmiana polityczna może się dokonać – czyli jak przejść z (a) do (c)” (2008: 25). Jeśli wybrana wizja idealnego porządku społeczno-politycznego znajdzie swoją reprezentację w orientacji ideologicznej podmiotu, ideologia może być podstawą kształtującą jego działanie.

Przedstawiona w literaturze przedmiotu charakterystyka ideologii (rozumianych jako konstrukt teoretyczny wskazujący elementy kanoniczne systemu poglądów) ma postać obszernego opisu (zob. Heywood 2008). Posługiwanie się taką formą w procesie badawczym jest niepraktyczne i znacznie utrudnia przejrzystość prowadzonych analiz, dlatego konieczne było doprowadzenie jej do postaci użytecznego i wygodnego narzędzia. Dla opisu poszczególnych ideologii sporządziłam zatem kolekcje znaczników ideologicznych. Podobnie jak w informatyce znacznik określa słowo kluczowe, frazę przypisaną do określonego fragmentu informacji, tak w prezentowanym tu narzędziu za określonym znacznikiem ideologicznym kryje się pewien aspekt opisywanej ideologii. Znaczniki obejmują w sposób skoncentrowany elementy założeń ideologicznych, które w literaturze przedmiotu przedstawiane są obszernym fragmentem tekstu. Znaczniki oddają główne założenia ideologii.

Partie funkcjonujące na polskiej scenie politycznej kwalifikowane są i same określają się pod względem orientacji ideologicznej jako partie konserwatywne, liberalne bądź socjalistyczne (i różne ich kombinacje, por. Awdiejew 2008: 68), w związku z tym w rozdziale tym skupię się na tych trzech ideologiach (model można jednak rozbudować o cechy właściwe dla innych systemów ideologicznych). W tabeli 1 zaprezentowane zostały znaczniki wskazanych ideologii z uwzględnieniem podziału na aspekty światopoglądowe, te związane z ustrojem państwa i odnoszące się do systemu gospodarczego. Szeroki opis znaczników załączony został w aneksie 1 na końcu rozdziału.

Tabela 1. Znaczniki ideologiczne

Konserwatyzm	Liberalizm	Socjalizm
<ul style="list-style-type: none"> • wartości chrześcijańskiej demokracji • odpowiedzialność pokoleniowa • moralna ułomność człowieka • patriotyzm romantyczny • paternalizm rodzicielski 	<ul style="list-style-type: none"> • społeczne prawa naturalne • wolności obywatelskie • racjonalizm • wolność absolutna jednostek • dostęp do wiedzy naukowej • integracja europejska 	<ul style="list-style-type: none"> • zachowanie warunkowane społecznie • solidaryzm społeczny
<ul style="list-style-type: none"> • paternalizm państwa • autorytaryzm rządów • silny rząd • suwerenność państwa 	<ul style="list-style-type: none"> • państwo usługodawca • społeczna odpowiedzialność władzy • granice sprawowania władzy • równość dostępu do stanowisk 	<ul style="list-style-type: none"> • państwo opiekuńcze • ograniczenie skutków bezrobocia • prawa pracownicze • związki zawodowe
<ul style="list-style-type: none"> • własność indywidualna • społeczeństwo hierarchiczne 	<ul style="list-style-type: none"> • pełna prywatyzacja • samorządność • inwestycje gospodarcze 	<ul style="list-style-type: none"> • nacjonalizacja gospodarki • interwencjonizm gospodarczy • protekcjonizm gospodarczy • agraryzm i drobna przedsiębiorczość

Źródło: opracowanie własne na podstawie Heywood 2008 oraz pozycji uzupełniających¹.

¹ Proponowany układ znaczników oparty został w przeważającej części na treściach zawartych w książce pt. *Ideologie polityczne. Wprowadzenie* Andrew Heywooda (2008: 39–164). To najbardziej wyczerpujące opracowanie dostępne w języku polskim pozwala utworzyć spójną listę znaczników ideologicznych dla każdej z omawianych tu doktryn, a także poszerzyć tę listę o znaczniki charakterystyczne dla innych ideologii, np. faszyzmu, ekologizmu itp. (adekwatnie do celów realizowanego projektu badawczego). Por. inne, choć mniej kompleksowe opracowania: Legutko (1994), Prokop (2002), Klejdysz-Michałek (2003), Olszewski (2003) oraz artykuły zawarte w zbiorowym opracowaniu pt. *Ideologie, doktryny, ruchy społeczne i polityczne. Wybrane problemy* pod red. Marii Marczewskiej-Rytko i Wojciecha Ziętary, Lublin 2015, a w szczególności artykuły: A. Chodubski, *Etnocentryzm jako doktryna polityczna*, s. 97–108, R. Chwedoruk, *Zachodni marksizm w praktyce – ruch robotniczy jako Gegenwelt*, s. 219–233, G. Piwnicki, *Współczesny nacjonalizm a globalizacja przełomu XX i XXI wieku*, s. 123–134, D. Plecka, *Liberalizm w Polsce na przełomie XX i XXI wieku. Zarys problemu*, s. 185–194, E. Ponczek,

Przedmiotem badania jest orientacja ideologiczna określonego podmiotu. Podmiotem tym może być zarówno jednostka, np. obywatel, dziennikarz, polityk, jak i organizacja, np. partia polityczna, czasopismo, organizacja pożytku publicznego. Orientacja ideologiczna jest względnie stałą cechą tego podmiotu. Jest zbiorem jego postaw wobec obiektów funkcjonujących w przestrzeni społeczno-politycznej, tworzącym właściwą dla tego podmiotu intelektualną mapę tej przestrzeni. Ponieważ postawy mogą ulegać zmianom, również orientacja ideologiczna (bądź któraś z jej części, np. poglądy partii politycznej na kwestie gospodarcze) może ewoluować, choć dynamikę tego procesu trudno zauważyć. Z perspektywy omawianej metody orientację ideologiczną danego podmiotu politycznego tworzy powstały w wyniku działań analitycznych zbiór sądów ideologicznych, jakie można w sposób zasadny związać z działalnością tego podmiotu (np. wywnioskować na podstawie analizy dokumentów programowych, analizy wypowiedzi liderów i przedstawicieli partyjnych, w innych naukach także odtworzyć w drodze analizy decyzji podejmowanych w trakcie głosowania nad projektami, analizy wydatków budżetowych w czasie, gdy partia sprawowała władzę itd., por. m.in. Lipiński 2016: 57; Woźniak 2017). W gramatyce komunikacyjnej przyjmuje się, że orientację ideologiczną grupy społecznej tworzy suma orientacji ideologicznych członków tej grupy. Poszczególne osoby manifestują swoją orientację ideologiczną poprzez zawarte w ich wypowiedziach sądy ideologiczne, które stanowią jednostkowy przejaw tej orientacji (por. Filipczak-Białkowska 2018a: 202).

Dla uporządkowania terminologicznego warto jeszcze raz podkreślić, że przez ideologię rozumiem teoretyczny konstrukt, natomiast orientacja ideologiczna pojmowana jest tu jako konkretny przejaw odwołań do pojmowanych w sposób kanoniczny ideologii, jako cecha dyskursywna charakteryzująca badany podmiot (wyrażająca prezentowany przez niego dyskurs ideologiczny). Orientację ideologiczną w przyjętym tu rozumieniu spośród innych orientacji aksjologicznych wyróżnia jej powiązanie z kwestiami społeczno-politycznymi.

Wyrazem orientacji ideologicznej badanego podmiotu jest profil ideologiczny. Jest to precyzyjny, ustrukturyzowany opis orientacji ideologicznej, wyrażony za pomocą znaczników ideologicznych w ujęciu kwantytatywnym. Profil ideologiczny budowany jest na podstawie danych zawartych w bazie sądów ideologicznych.

Możliwości poznawcze myśli politycznej i ruchów politycznych – odmienności i podobieństwa przedmiotów badań, s. 69–84, K. Rogaczewska, *Polskie koncepcje solidaryzmu społecznego na przykładzie Leopolda Caro*, s. 247–257, W. Ziętara, *Kryzys ideowy współczesnej socjaldemokracji*, s. 205–218, M. Ziętek-Wielomska, A. Wielomski, *Nacjonalizm jako próba rewitalizacji doktryny narodowej i postulat państwa narodowego*, s. 109–122, K. Zuba, *Między pragmatyzmem a radykalizmem. Ideologia w dobie postideologii*, s. 19–28 oraz W. Sokół, *Pojęcie i tożsamość chrześcijańskiej demokracji*, s. 259–269.

6.1.6. Dyskurs polityczny – podejścia metodologiczne

Większość prac językoznawczych poświęconych językowi polityki bliska jest podejściu lingwistyki funkcjonalnej i koncentruje się na badaniu charakterystycznych dla tego języka mechanizmów wywierania wpływu społecznego: opisywane są funkcje środków językowych, identyfikowane dominujące konstrukcje składniowe, również sposób rozumienia słów szczególnie ważnych w tej przestrzeni komunikacyjnej (por. Kamińska-Szmaj 2001; Laskowska 2004; Figiel 2009; Kampka 2009; Polkowska 2015). Analizy prowadzone w taki sposób bliższe są jednak badaniom systemowym. Do analizy dyskursu przybliża je to, że opierają się na rzeczywistych (a nie spreparowanych) tekstach, a także że nie koncentrują się na pojedynczych realizacjach tekstowych, ale wskazują cechy charakterystyczne zawarte w ich zbiorach. Niemniej jednak nie można stwierdzić, że realizują one tak ważną dla analizy dyskursu ideę interdyscyplinarności. Brakuje opracowań, które w drodze rzetelnych analiz językoznawczych, podejmowałyby próby dociekania sensu badanych wypowiedzi i wyciągania płynących z nich wniosków. W efekcie istnieje wiele doskonałych opracowań opisujących cechy języka wypowiedzi aktorów sceny politycznej, nie ma w nich jednak ścieżki dostępu do prezentowanej przez tych aktorów orientacji ideologicznej.

Do przekroczenia opisanej wyżej granicy zachęcał już w latach 80. XX wieku W. Pisarek (1983). Szczególnie cenił on analizę częstości występowania określonych jednostek leksykalnych w przekazie (lub zbiorze przekazów), a następnie porównywanie ich liczebności z rangami w słowniku frekwencyjnym (Pisarek 1983: 74). Taka metoda pozwala w znacznej mierze realizować postulaty bliskiej temu badaczowi analizy zawartości: zachowanie obiektywności badania, łatwość przeprowadzenia analizy ilościowej, możliwość porównania wyników uzyskanych w różnych badaniach, z drugiej strony ma jednak pewne niedostatki: „słabością wyrazu jako jednostki analizy jest jego wieloznaczność oraz możliwość jego użycia albo przenośnego, albo ironicznego, albo zmodyfikowanego za pomocą dodatkowego określenia” (Pisarek 1983: 75). W. Pisarek stoi na stanowisku, że te słabości pozwala przezwyciężyć analiza sądów (w literaturze przedmiotu określanych także słowem „temat”) zawartych w przekazie. Sądy te ukazują rzeczywistość, jaką nadawca chce zobrazować, a przez sposób, w jaki to robi, dostarczają informacji o charakterze uogólniającym, czyli wiedzy na temat samego nadawcy i innych elementów aktu komunikacji. Jak wskazał, „wśród teoretyków analizy zawartości panuje zgoda zarówno co do tego, że zastosowanie sądu jako jednostki umożliwia osiągnięcie cennych wyników, jak i co do trudności tego przedsięwzięcia”. Pisał B. Berelson: „Temat (tzn. {{sąd}}) w naszej terminologii, WP) należy do najbardziej użytecznych jednostek analizy zawartości, zwłaszcza w badaniach nad skutkiem, jaki w opinii publicznej powodują określone informacje [...]. Niemniej jednak należy on do najtrudniejszych jednostek analizy” (Pisarek 1983: 76).

W. Pisarek zaznacza, że do podobnych wniosków dochodzili też inni teoretycy analizy zawartości, m.in. Ole Rudolf Holsti, który zauważył:

Dla wielu celów temat, czyli pojedynczy sąd o jakimś przedmiocie, jest najbardziej użyteczną jednostką analizy zawartości. Jest niemal niezbędny w badaniach propagandy, wartości, postaw itp. Istotną niedogodność w kategoryzowaniu tematów stanowi to, że zwykle jest ono czasochłonne. Inna trudność bierze się stąd, że temat nie jest łatwo identyfikowalną „naturalną” jednostką, jak wyraz, akapit czy wypowiedź: wskutek tego osoba kodująca musi sama decydować, w którym miejscu przebiega granica tematu (Holsti 1967, za: Pisarek 1983: 76).

Również A. Awdiejew i G. Habrajska (2009) podkreślają, że ze względu na syntetyczny charakter tekstów, odtworzenie zawartych w nich sądów należy do najtrudniejszych zabiegów analitycznych. Ich zdaniem trudności te mają charakter obiektywny, ponieważ większość sądów ma charakter domniemany lub pośredni, a ich werbalizacja jest często wyborem samego badacza. Jednakże, jeśli interpretacje analityka mają charakter zobiektywizowany, czyli jeśli nie włącza on do nich swej własnej orientacji politycznej, bez względu na trudności, rekonstrukcja tych sądów może być bardzo owocna dla dalszych kroków analizy.

6.1.7. Charakterystyka materiału badawczego

Prezentowana metoda jest odpowiednia do badania przekazów z dominantą perswazyjną. W metodologii gramatyki komunikacyjnej stanowią one grupę określaną jako „teksty publicystyczne” (przy czym należy pamiętać, iż w omawianym podejściu badawczym termin „tekst” rozumiany jest szeroko jako „wszelkie spostrzeżone przez człowieka komunikującego materialne komponenty komunikatu, które traktuje jako znaczące i wymagające dalszej interpretacji”, zob. Awdiejew, Habrajska, 2010: 8). Jak piszą A. Awdiejew i G. Habrajska, „teksty publicystyczne są bardzo zróżnicowane [...], zaczynając od wiadomości i komentarzy politycznych, a kończąc na artykułach prasowych poświęconych życiu społecznemu i polityce oraz debatach parlamentarnych. Odgrywają ogromną rolę w kształtowaniu opinii publicznej i integracji społecznej, tworzą wizerunki elit rządzących, partii politycznych i ich przedstawicieli, przedstawiają najważniejsze problemy życia społecznego i gospodarczego” (2006: 256). Materiały tego typu spotkać można we wszystkich rodzajach środków masowego przekazu: od prasy przez radio i telewizję, aż po internet (środowisko internetu dostarcza szczególnie ciekawego materiału badawczego ze względu na różnorodność gatunków wypowiedzi, ich synkretycznych charakter, a także ujawnianie się punktu widzenia nie tylko instytucjonalnych nadawców, ale także zwykłych członków społeczeństwa, np. poprzez ich aktywność w komentarzach pod materiałem dziennikarskim czy na forach internetowych). W opracowaniu

skupię się na badaniu wypowiedzi związanych stricte z obszarem polityki, wypowiedzianych przez samych polityków w trakcie debat parlamentarnych; metodę tę można jednak zastosować do badania ideologicznego podłoża także innych gatunków testów, m.in. komentarzy dziennikarskich, wywiadów, dyskusji i debat publicystycznych, ale także wypowiedzi zamieszczanych w grupach funkcjonujących w mediach społecznościowych, na blogach, również wygłaszane przemówienia czy kazania kościelne, a zatem wszelkich tekstów, których celem jest wywarcie wpływu na odbiorców i ukształtowanie ich postaw w określonym kierunku. Wszystkie te przekazy zaliczane są do dyskursu publicystycznego i pozwalają odtworzyć ideologiczną orientację nadawcy.

Elementem dyskursu publicystycznego, stanowiącego szczególnie przedmiot zainteresowania w tym rozdziale, jest dyskurs polityki. Tworzą go „wypowiedzi osób należących do elit władzy, związane z pełnionymi przez te osoby rolami i funkcjami politycznymi” (Czyżewski 2010: 23). Dyskurs polityki obejmuje „wypowiedzi polityków w ramach ról przypisanych im w obrębie instytucji politycznych (np. w parlamencie, na posiedzeniach gremiów politycznych różnego szczebla, w trakcie zebrań partyjnych i spotkań posłów lub radnych z mieszkańcami, podczas wieców i mitingów przedwyborczych oraz w politycznych instytucjach międzynarodowych)” (Czyżewski 2010: 22–23). W literaturze przedmiotu wyodrębnia się także dyskurs polityczny, który tworzą publiczne wypowiedzi polityków poza właściwym kontekstem sprawowania funkcji politycznych (np. niektóre wypowiedzi w środkach masowego przekazu), a także wypowiedzi członków elit symbolicznych na tematy polityczne (np. publicystyka polityczna, publiczne wypowiedzi artystów, intelektualistów, duchownych, naukowców i innych na tematy polityczne). Do cech wyróżniających dyskurs polityczny należą zatem jego zakres tematyczny, który wyznaczają problemy społeczno-polityczne, a także jego przejawianie się w mediach. Orientację ideologiczną można badać w zasadzie na dowolnie wybranym spójnym zbiorze tekstów: mogą to być wypowiedzi konkretnej osoby (np. ewolucja poglądów określonego polityka; szczególnie ciekawym problemem wydaje się ustalenie, co dzieje się w orientacji ideologicznej polityka, który zmienia swoją przynależność partyjną) lub grupy (np. partii, koalicji, rządu, opozycji itp.), mogą to być teksty mieszczące się w ramach dyskursu polityków lub realizowane w dyskursie politycznym. Cel badawczy jest determinantą zakresu materiału badawczego.

Dość dużą popularnością cieszy się stosowanie w badaniach materiałów mieszczących się w dyskursie politycznym. Obszerne omówienie różnorodnych należących do tej grupy tekstów wykorzystywanych w kampanii wyborczej z okresu 1989–2002 przedstawił Kazimierz Ożóg (2004), autor pisze jednak: „Nie zamierzam [...] analizować różnic między poszczególnymi kampaniami, moim zadaniem jest pokazanie ogólnych zależności językowych i mechanizmów perswazyjnych (retorycznych) w wolnych kampaniach wy-

borczych na początku III Rzeczypospolitej” (2004: 16). Wojciech Woźniak z kolei koncentruje swą uwagę na analizie programów partyjnych. Pisze, że są one „jedynymi dokumentami, które można uznać za całościowe wizje porządku społecznego opracowane przez partie polityczne – jedyne polityczne instytucje, które mają potencjał ich wdrożenia w przypadku zwycięskich wyborów. Są to również opracowania, które lokują partię w konkretnej, historycznej i ideowej przestrzeni” (2017: 41), i dalej, że programy wyborcze „są istotnymi źródłami dokumentującymi trajektorię rozmaitych dyskursów, ich modyfikacje w czasie” (2017: 42). Inspirując się pracą zespołu badawczego *Manifesto Research Group*, badacz dokonuje dalej analizy polskich programów wyborczych, co prowadzi go jednak do konkluzji, że „większość analizowanych materiałów programowych pełni *de facto* funkcję bardziej rozbudowanych ulotek wyborczych niż programowych dokumentów politycznych” (2017: 54). Ciekawy materiał badawczy wybrała do swego studium Agnieszka Figiel: stanowiły go programy wyborcze, stanowiska klubów parlamentarnych i poselskich wygłoszone podczas debat sejmowych, wywiady udzielone przez polityków prasie i wpisy na blogach prowadzonych przez polityków. Jednocześnie jednak A. Figiel postanowiła zrezygnować z systematycznego oglądu dyskursu, pisząc wprost: „interesują mnie tylko pewne wybrane wątki pojawiające się w dyskursie” (2009: 70).

Jednym z najbardziej typowych przejawów dyskursu polityków jest dyskurs parlamentarny, najbardziej charakterystycznym przejawem dyskursu parlamentarnego zaś jest debata parlamentarna. Cechuje się ona niejednorodnością gatunkową, tzn. w jej ramach mieszczą się takie formy wypowiedzi, jak: prezentacja projektu ustawy bądź sprawozdania z prac komisji sejmowych, prezentacja stanowiska klubu parlamentarnego w odniesieniu do tematu debaty, sprostowanie do wypowiedzi posła, pytania poselskie. Pierwsze dwie formy są obligatoryjne, pozostałe nie występują w każdej debacie.

Archiwalne debaty parlamentarne pozyskać można ze strony Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej, na której stenogramy posiedzeń dostępne są w postaci plików w formacie pdf. W pliku zawarta jest treść całego posiedzenia, jakie odbywa się określonego dnia obrad i obejmuje zazwyczaj kilka punktów w porządku dziennym. Debata parlamentarna odpowiada jednemu punktowi w porządku dziennym obrad Sejmu RP.

Prezentowana tutaj metoda wykorzystuje analizę kwantytatywną, co pozwala badać równolegle kilka podmiotów politycznych i prowadzić analizy porównawcze, dlatego ważne jest podjęcie w tym miejscu starań o zachowanie proporcji w doborze materiału. W analizie debat parlamentarnych proporcje te można zachować, ekscerpując ze stenogramu debaty wypowiedzi posłów w trybie prezentowania stanowisk klubów parlamentarnych wraz ze sprostowaniami. Ilość czasu na przedstawienie stanowiska klubu jest ustalana w porządku debaty i równa dla wszystkich przemawiających.

Za zasadną należy uznać rekomendację, aby wyodrębnione i wytypowane do analizy wypowiedzi poddać wcześniej szyfrowaniu poprzez usunięcie z tytułu i treści informacji na temat nadawcy. Tak przeprowadzona anonimizacja tekstu jest zabiegiem żmudnym i czasochłonnym, w badaniach z zakresu analizy dyskursu jest to jednak ważny etap, działania analityczne są tu bowiem obciążone dużym udziałem badacza, który to badacz – z racji uczestnictwa w dyskursie społeczno-politycznym – przejawia mimowolne sympatie i antypatie do poszczególnych partii bądź polityków. Anonimizacja uniemożliwia analitykowi identyfikację nadawcy badanego tekstu (czyli posta wygłaszającego oświadczenie w imieniu partii), co sprawia, że indywidualne preferencje osoby prowadzącej eksplorację nie wpływają na wyniki analizy. Po zakończeniu analiz następuje odwrócenie szyfrowania poprzez przypisanie poszczególnym sądom ideologicznym w bazie ideologicznej badanego podmiotu sygnatury tekstu, z którego pochodzą. Operacja ta umożliwia w razie potrzeby odnalezienie tekstu źródłowego.

6.1.8. Sposób analizy

Właściwa analiza tekstu zaczyna się od oddzielenia ramy perswazyjnej od jego merytorycznej części. Ramę perswazyjną wypowiedzi tworzą pomocnicze działania werbalne nadawcy (substrategie wspomagające), dążące do wykreowania wizerunku nadawcy, obrazu odbiorcy, a także związku i zaufania między nimi (zob. Awdiejew, Habrajska 2009: 26–28). Realizują one bardzo ważny z punktu widzenia perswazji cel – przygotowują adresata do akceptacji proponowanej zmiany postawy lub podjęcia określonej aktywności, wyrażonej już w części tekstu dotyczącej treści merytorycznej. Z perspektywy dążenia do skonstruowania profilu ideologicznego przedmiotem zainteresowania jest jednak sama część merytoryczna przekazu, czyli tekst właściwy.

Sposób analizy dzieli się na dwie płaszczyzny: paradygmatyczną i syntagmatyczną. „Na płaszczyźnie paradygmatycznej analizowane są typy danego kroku strategicznego oraz zastosowanych w nim środków perswazyjnych. Z kolei na płaszczyźnie syntagmatycznej analizuje się relacje pomiędzy częściowymi konkluzjami poszczególnych kroków strategicznych oraz ich stosunek do ogólnego celu propagandowego, do którego dany dyskurs dąży. Konkluzje kroków strategicznych mogą tworzyć różne konfiguracje w syntagmatyce dyskursu propagandowego” (Awdiejew, Habrajska 2009: 31).

Realizacja celu, jakim jest konstrukcja profilu ideologicznego, wymaga przeprowadzenia działań badawczych na kilku etapach. Etapy te są proceduralnie zależne – muszą nastąpić w odpowiedniej kolejności, wykonanie kolejnych jest niemożliwe bez przeprowadzenia wcześniejszych. W tabeli 2 prezentuję schematycznie przebieg metody. Następnie szerzej omówię postępowanie na poszczególnych etapach w odniesieniu do materiału badawczego pochodzącego z debat parlamentarnych, pokazując sposób tworzenia profilu ideologicznego partii politycznej.

Tabela 2. Metoda konstruowania profilu ideologicznego

	Cel	Podstawa opracowania	Procedura		Efekt
Etap 1	kodowanie danych językowych	teksty wypowiedzi politycznych	1	oddzielenie ramy perswazyjnej od tekstu właściwego	baza sądów ideologicznych
			2	analiza paradygmatyczna	
			3	analiza syntagmatyczna	
Etap 2	ustalenie orientacji ideologicznej	baza sądów ideologicznych	1	wyodrębnienie znaczników ideologicznych dla badanych ideologii	profil ideologiczny wyrażony tabelarycznie (ewentualnie także graficznie)
			2	klasyfikowanie uogólnionych sądów ideologicznych do odpowiednich znaczników ideologicznych	
			3	utworzenie profilu ideologicznego	

Źródło: opracowanie własne.

6.1.9. Konstruowanie profilu ideologicznego partii politycznej

Podstawą opracowania w pierwszym etapie postępowania badawczego jest korpus tekstów. Celem podejmowanych działań jest zakodowanie danych. Kodowanie „wiąże się [...] z identyfikacją i rejestrowaniem jednego lub więcej fragmentów tekstu albo innego rodzaju danych [...], które wyrażają, na poziomie teoretycznym lub opisowym, tę samą ideę” (Gibbs 2008: 38). Sądy ideologiczne w poszczególnych fragmentach tekstów wyrażone są wprost lub zawarte implicytnie. W badaniu ideologii prezentowaną metodą sens analizowanej porcji materiału zakodowany jest pod postacią odtworzonego w wyniku analiz ogólnego sądu ideologicznego. Stosowany kod ma tutaj charakter opisowy (rekordy wyrażane są w postaci zdania); zdarza się, że stosuje się kodowanie *in vivo* (dyskurs parlamentarny charakteryzuje się tym, że sądy ideologiczne werbalizowane są *explicite*).

6.1.10. Zasady kodowania danych w analizie dyskursu metodą gramatyki komunikacyjnej

Bazując na założeniach analizy dyskursu, przyjmuję, że orientacja ideologiczna nadawcy manifestuje się za pomocą języka w produkowanych przez niego tekstach. Poprzez stosowanie odpowiednich środków i strategii językowych nadawca wyraża sądy aksjologiczne o rzeczywistości. W dyskursie politycznym ową rzeczywistością jest przestrzeń społeczno-polityczna (por. Awdiejew 2008).

Przyjmuje się założenie, że „wszelkie interakcyjne działania oceniające mają charakter ideologiczny, stanowią pewną reinterpretację aksjologiczną otaczającego świata, dlatego analiza postępowania interlokutorów w różnych strategiach oceniająco-emotywnych daje możliwość określenia ich priorytetów ideologicznych, wykrycia ich preferencji, czyli ustalenia ich indywidualnych systemów wartości, inaczej mówiąc, ich bazy ideologicznej” (Awdiejew, Habrajska 2009: 13).

Ustalenie baz ideologicznych wymaga wykonania następujących kroków:

Krok 1: Analiza ramy perswazyjnej

Pierwszy etap polega na oddzieleniu ramy perswazyjnej od części merytorycznej tekstu. Ramę perswazyjną wypowiedzi perswazyjnej tworzą pomocnicze działania werbalne nadawcy (zob. Awdiejew, Habrajska 2009: 26–28). Są to substrategie wspomagające i nie wiążą się na zasadzie wynikania z merytoryczną częścią wypowiedzi. Do ramy perswazyjnej zaliczamy działania werbalne nadawcy mające na celu:

- kreowanie wizerunku nadawcy,
- kreowanie wizerunku odbiorcy,
- kreowanie więzi między nadawcą a odbiorcą.

Językowe mechanizmy służące realizacji tych zamierzeń wraz z egzemplifikacją zawarte zostały w książce pt. *Mechanizmy manifestowania orientacji ideologicznej w dyskursie parlamentarnym* (Filipczak-Białkowska 2018a: 77–82).

Krok 2: Analiza paradygmatyczna

Analiza paradygmatyczna obejmuje badanie emotywno-oceniających aktów mowy. Dotarcie do sądów ideologicznych wymaga analizy aktów mowy, które niosą informację na temat sposobu oceniania przez nadawcę przedstawianego stanu rzeczy. Opis uwzględnia typowe akty mowy emotywno-oceniające wprowadzane odpowiednimi operatorami, a także akty mowy, w których funkcja oceniająca występuje jako towarzysząca. Zasady analizy aktów mowy przedstawione są w literaturze przedmiotu (szczególnie ważne pozycje to: Awdiejew 2004; Awdiejew, Habrajska 2006: 87–104, 130–137). Podpartą bogatą egzemplifikacją analizę emotywno-oceniających aktów mowy przeprowadzoną metodą gramatyki komunikacyjnej w odniesieniu do tekstów należących do dyskursu parlamentarnego zawierają prace E. Laskowskiej (2004) i A. Filipczak-Białkowskiej (2010; 2016; 2018a: 87–107).

Celem paradygmatycznej analizy kroków strategicznych jest uzyskanie kolekcji wyeksponowanych na powierzchni tekstu sądów aksjologicznych, które następnie poddaje się analizie syntagmatycznej.

Krok 3: Analiza syntagmatyczna

Pomiędzy poszczególnymi działaniami strategicznymi w tekście zachodzą różne związki, także hierarchiczna zależność (Awdiejew, Habrajska 2009). Związki te należy przeanalizować, aby dotrzeć do elementów dyskursu niewyrażonych w tek-

ście wprost, będących jednak podstawą aksjologiczną, na której nadawca opiera swój wywód. Sądy tworzące tę podstawę, mające postać uogólnionych sądów aksjologicznych, stanowią przejawianie się orientacji ideologicznej nadawcy. Dotarcie do tych sądów możliwe jest dzięki standaryzacji ciągów argumentacyjnych (zob. Awdiejew, Habrajska 2006: 266–270). Wymaga to odtworzenia argumentu aksjologicznego, czyli dokonania jego standaryzacji, innymi słowy – zwerbalizowania poszczególnych elementów argumentu i wyrażenie go w postaci schematycznej:

RO (reguła ogólna): $Q(X)$

SK (sąd kwalifikujący): $x \in X$

K (konkluzja): $Q(x)$

gdzie X oznacza klasę obiektów ideologicznych, x to konkretny obiekt rzeczywistości politycznej, a Q to określona atrybucja (por. Awdiejew 2008: 69). Reguła ogólna w argumencie aksjologicznym ma postać uogólnionego sądu aksjologicznego, który nadawca uznaje za słuszny.

Standaryzację argumentów uznaje się za jedno z najtrudniejszych zabiegów analitycznych, ponieważ większość składników, które uczestniczą w ciągach argumentacyjnych, ma charakter domniemany lub pośredni, a ich werbalna postać – z konieczności – jest często wyborem samego analityka (por. Filipczak-Białkowska 2016). Przeprowadzenie analizy syntagmatycznej pozwala jednak odtworzyć uogólnione sądy ideologiczne, które stanowią jednostki kodowania. Ich zbiór, wyekscerpowany na podstawie zgromadzonego materiału badawczego, tworzy bazę danych. Szczegółowe omówienie zasad prowadzenia analizy syntagmatycznej z przykładami zawarte zostało w pracy *Manifestowanie orientacji ideologicznej w dyskursie politycznym* (Filipczak-Białkowska 2018a: 108–125).

Utworzenie bazy danych kończy etap działań badawczych na poziomie jednostkowych tekstów. Na ich podstawie uzyskuje się wnioski na temat stosowanych mechanizmów językowych, używanych do wywierania wpływu na odbiorców w procesie komunikacji, także do manifestowania orientacji ideologicznej. Językowe mechanizmy eksponowania orientacji ideologicznej w dyskursie parlamentarnym zostały już precyzyjnie opisane (Laskowska 2004; Filipczak-Białkowska 2018a), nie ma potrzeby ich powtarzać, ich charakterystyka nie jest też bezpośrednio związana z celem powziętym w niniejszym opracowaniu.

Na tym etapie orientacja ideologiczna ma postać bazy – nieuporządkowanych jeszcze – sądów ideologicznych. Ich opracowanie wymaga wyjścia z poziomu tekstu i przejścia na poziom dyskursu – spojrzenia na uzyskane dane w sposób globalny, uogólniający. Wymaga także odwołania się do planu interdyscyplinarnego i – w zależności od celów badawczych – do dyscyplin umożliwiających rozwiązanie problemu badawczego. Dla dyskursu parlamentarnego i problematyki badania ideologii taką dyscypliną jest politologia.

Celem drugiego etapu postępowania badawczego jest skonstruowanie profilu ideologicznego badanego podmiotu. Procedura prowadząca do jego uzyskania przebiega w kilku krokach. Pierwszy krok to wyodrębnienie znaczników ideologicznych. Dla każdej dowolnej ideologii (np. konserwatyzm, liberalizm, socjalizm) przebiega on w podobny sposób. Warto podkreślić, że nie tylko nie jest wymagane, ale wręcz wysoce niepożądane przygotowywanie nowego narzędzia do każdego badania, na tym etapie wskazana jest natomiast dyskusja nad jego obecnym kształtem, aby można było je udoskonalić i wypracować wersję, która będzie przynosić wyniki badawcze cechujące się możliwie najwyższym poziomem rzetelności. Utworzenie takiego narzędzia pozwoli na prowadzenie cennych poznawczo analiz porównawczych.

W kolejnym kroku należy dokonać kategoryzacji uogólnionych sądów ideologicznych zgromadzonych w bazie sądów ideologicznych badanego podmiotu. Wykorzystuje się przy tym wyodrębnione wcześniej znaczniki ideologiczne. Zgodnie z założeniami gramatyki komunikacyjnej w badaniu ideologii metodami lingwistycznymi zasadnicze zadanie polega na stwierdzeniu faktu konsekwentnego odnoszenia się badanego nadawcy do określonego systemu wartości (por. Awdiejew 2008: 69). Cel ten można zrealizować, dokonując konstrukcji profilu ideologicznego dla danego podmiotu. Profil ideologiczny stanowi precyzyjny, ustrukturyzowany opis orientacji ideologicznej. Aby go uzyskać, wcześniej należy przeprowadzić operację kategoryzacji: sądy ideologiczne zgromadzone w bazie sądów ideologicznych badanego podmiotu należy przyporządkować do kategorii, które tworzą wskazane znaczniki ideologiczne tradycyjnych systemów (konserwatyzmu, liberalizmu, socjalizmu; jeśli wymaga tego realizacja celu badawczego – również innych ideologii). Podczas tego działania analitycznego należy kierować się zasadą odpowiedniości sensu wyrażanego przez poszczególne sądy ideologiczne do obszaru ideologii objętego określonym znacznikiem ideologicznym (zasada właściwa dla procesu parafrazowania).

Kolejny etap wymaga przeprowadzenia analizy częstości, czyli ilościowej analizy rozkładu danych z bazy sądów ideologicznych badanego podmiotu w poszczególnych kategoriach znaczników ideologicznych. W ten sposób uzyskuje się liczbową reprezentację nasilenia znaczników ideologicznych w bazie badanego. Na podstawie profilu ideologicznego można ustalić dla poszczególnych podmiotów obszary, które są dominujące w ich dyskursie – znaczniki o najwyższej reprezentacji są wyrazem pewnej konsekwencji odnoszenia się badanego podmiotu do tego obszaru ideologii.

Etap drugi kończy się, gdy utworzony zostanie profil ideologiczny, wyrażony tabelarycznie, ewentualnie także graficznie.

Realizacja opisanej metody badawczej wymaga od badacza gruntownej wiedzy z zakresu pragmatyki językowej, zwłaszcza w zakresie teorii aktów mowy, umiejętności operowania analitycznego w procesie standaryzacji argumentów aksjologicznych zgodnie z wytycznymi gramatyki komunikacyjnej. Pomocna

jest także wiedza z obszaru psychologii społecznej w zakresie mechanizmów wywierania wpływu (obecnych w np. działaniach językowych należących do ramy perswazyjnej), a także nauk o polityce w zakresie ideologii i procesów społeczno-politycznego funkcjonowania państwa. Metoda konstruowania profilu ideologicznego dostarcza informacji o określonym dyskursie ideologicznym. Ich interpretacja w odniesieniu do sfery społeczno-politycznej organizacji państwa będzie zależeć od przyjętych celów badawczych. Potencjał metody w zakresie dostarczania danych na temat dyskursu opartych na rzetelnej analizie językowej pozwala jednak postrzegać ją jako użyteczną w poszukiwaniach prowadzonych przez zespoły interdyscyplinarne, podejmujących prace badawcze mieszczące się w nurcie analizy dyskursu.

6.1.11. Ograniczenia metody

Jak każda metoda, ta również ma pewne ograniczenia. To ważne, aby badacz zdawał sobie z nich sprawę: świadomość ograniczeń metody z jednej strony powstrzymuje przed wyciąganiem nieuprawnionych wniosków, z drugiej zaś – stymuluje do zastosowania rozwiązań metodologicznych, które niwelują ich niekorzystny wpływ.

1. Charakter materiału badawczego

Debaty parlamentarne uznają za dobrą podstawę do badania orientacji ideologicznej podmiotów politycznych. Zakres poruszanych problemów i stosowane procedury sprawiają, że dyskurs parlamentarny jest zorientowany merytorycznie i stosunkowo ujednolicony pod względem formy w przeciwieństwie do wypowiedzi polityków zapośredniczonych medialnie (np. wygłoszonych podczas debat publicystycznych lub zamieszczonych w mediach społecznościowych). Celem medialnych wypowiedzi polityków jest z jednej strony odniesienie się do przedmiotu dyskusji, z drugiej – wykreowanie zamierzonego wizerunku swojego lub konkurencji, a czasem także skierowanie dyskusji i uwagi opinii publicznej na odpowiedni obszar, zgodnie z intencją mówcy (przy czym trudno ustalić prymarność jednego z tych celów). Współwystępowanie w sposób konieczny tych dodatkowych celów sprawia, że politycy stosują różnorodne zabiegi komunikacyjne podporządkowane założonej strategii, a kluczowa część merytoryczna (ideologiczna) staje się wówczas zaciemniona. Oczywiście, debaty parlamentarne nie są zupełnie wolne od tego typu wizerunkowych elementów, są one jednak regulowane ograniczeniami (np. wynikającymi z regulaminu sejmu). Oddzieleniu elementów pozamerytorycznych od właściwej treści wypowiedzi parlamentarzystów służy analiza ramy perswazyjnej, jaką wykonuje się na początku działań badawczych.

Słabością debat parlamentarnych jako materiału badawczego są ograniczenia, jakie wnoszą one do prowadzenia badań porównawczych. Materiał ten obejmuje tylko partie, które uzyskały w wyborach wynik uprawniający je do

zasiadania w sejmie. W efekcie skład reprezentacji parlamentarnej w każdych kolejnych kadencjach wypełniony może być (i zazwyczaj jest) przez różne partie – niektóre nie wchodzą do parlamentu, inne rozpadają się, jeszcze inne istotnie przekształcają lub tworzą koalicje. Taki stan rzeczy sprawia, że porównywanie orientacji ideologicznych poszczególnych partii w różnych okresach czasu jest znacznie utrudnione. Należy również pamiętać, że wybrany materiał badawczy reguluje możliwość generalizowania wyników. Bardzo ważna jest tutaj cezurą czasowa – w związku z możliwością zachodzenia fluktuacji w obrębie orientacji ideologicznych podmiotów, uzyskanych wyników nie można nadmiernie uogólniać ani odnosić ich do zbyt szerokiej perspektywy czasowej.

2. Postawa badacza

Jednym z najważniejszych zarzutów stawianych badaniom z zakresu analizy dyskursu jest duży wpływ cech badacza na efekt analizy. Z przyjętych w tym opracowaniu założeń na temat ideologii (mających swe źródło w psychologii politycznej) wynika, że każdy człowiek ma zinternalizowane jakieś ideologie, jedne są mu bliższe, na inne zaś patrzy bardziej krytycznie. Warto, by badacz miał świadomość swojego uwikłania w przedmiot dociekań. Trudno nie zgodzić się z twierdzeniem, że „zaangażowanie ukryte pod płaszczkiem neutralnych, kartezyjskich diagnoz jest dużo bardziej niebezpieczne niż działanie jawne politycznie” (Sulikowski 2014: 105). Wynika z tego bowiem istotne niebezpieczeństwo dla rzetelności badań – proces analizy dyskursu zagrożony jest błędem internalizacji, który polega na przypisywaniu przez badacza autorom wypowiedzi jego własnych pojęć, przekonań, założeń, sposobów opisu i kategoryzowania świata. Jak jednak podkreśla Małgorzata Lisowska-Magdziarz, „w istocie jednym z najciekawszych zadań AD jest właśnie próba odkrycia, ujawnienia, ukazania systemu pojęciowego, przekonań, ukrytych założeń autorów dyskursu” (2006: 26). Innym zarzutem pod adresem badacza może być jego dążenie do potwierdzania założonych hipotez, czyli tzw. błąd konfirmacji. Aby ograniczyć udział preferencji i uprzedzeń badacza (czyli możliwość błędu internalizacji), w proponowanej metodzie wprowadziłam zasadę anonimizacji tekstów. Zastosowanie rozbudowanej procedury badawczej, rozdrobnienie i usystematyzowany charakter działań analitycznych (prowadzonych na poziomie jednostkowych aktów mowy) oraz wykonywana analiza ilościowa jako podstawa ostatecznych wniosków istotnie ograniczają możliwość popełnienia błędu konfirmacji.

3. Procedury analityczne

Jako istotną słabość badań realizowanych w paradygmacie analizy dyskursu wskazuje się to, że uzyskany efekt interpretacji materiału może być różny w zależności od zasobów wiedzy pozostającej w dyspozycji badacza. Analiza lingwistyczna aktów mowy emotywno-oceniających znacznie ogranicza swobodę interpretatora, ze specyfiki materiału badawczego wynika również to, że

wiele sądów ideologicznych wyrażonych jest wprost – te dwa aspekty regulują wpływ badacza na uzyskany wynik badania. Podobnie podczas standaryzacji argumentów zawartych w tekście podkreśla się stanowiącą słabość metody właściwość, zgodnie z którą werbalizacja poszczególnych elementów ciągów argumentacyjnych jest wyborem samego analityka (zob. Awdiejew, Habrajska 2009). Uczynienie podstawą tego etapu wyników analizy konkretnych aktów mowy, dla których istnieją językowe wykładniki w tekście, sprawia, że uzyskiwane w procesie standaryzacji uogólnione sądy ideologiczne nie oddalają interpretacji od tekstu w nieuprawniony sposób. Z drugiej strony może pojawić się zarzut o nie dość wyczerpującą interpretację – jestem gotowa zgodzić się z tym, mimo wszystko nie wprowadzam jednak modyfikacji w metodzie badawczej, a to dlatego, że uznaję, iż zasada opierania się na zawartych w tekście wykładnikach językowych zapewnia wyższą rzetelność naukową uzyskiwanych wyników.

4. Płaszczyzna porównań

Interdyscyplinarny charakter analizy dyskursu sprawia, że konieczne jest sięganie do treści właściwych naukom pokrewnym, w których polu badawczym mieści się rozważane zagadnienie. Ideologie należą do obszaru zainteresowań nauk politologicznych. Funkcjonują w nich w postaci opisów, często rozbudowanych, co znacznie ogranicza ich użyteczność do analiz prowadzonych na gruncie komunikacyjnym. Konieczna jest ich transformacja do postaci użytecznego narzędzia. W prezentowanej w tym rozdziale metodzie badawczej proponuję narzędzie w postaci kolekcji znaczników ideologicznych, opierając się na trzech głównych ideologiach: konserwatyzmie, liberalizmie i socjalizmie. Nie można jednak wykluczyć, że w bazach danych można byłoby niektóre sądy ideologiczne skorelować z treściami typowymi dla innych ideologii, np. nacjonalizmu czy faszyzmu. Również wyodrębnienie zaproponowanych znaczników i ustalenie ich zakresu może być kwestią dyskusyjną – być może inny badacz wyodrębniłby inne znaczniki lub zmienił ich zakresy znaczeniowe. Jednocześnie ostateczny kształt narzędzia nie jest efektem zupełnej swobody badawczej – wyróżnienia znaczników dokonałam na podstawie ustaleń zawartych w literaturze przedmiotu (por. podrozdział 6.1.5. Operacjonalizacja ideologii). Niewątpliwie jednak koncepcja znaczników ideologicznych pozwala hierarchizować poszczególne treści właściwe dla badanego dyskursu, a także ukierunkowuje interpretacje. Prowadzi do wniosków użytecznych w naukach społecznych, opierając je na rzetelnych analizach lingwistycznych. Wcześniej, jak wspomniano na początku rozdziału, analizę lingwistyczną traktowano w tych dyscyplinach w sposób bardzo wybiórczy, ograniczając się do ekscerpowania przykładów ilustrujących poczynione wcześniej spostrzeżenia badacza. W proponowanej tutaj metodzie wnioski odnośnie do prawidłowości rządzących badanym dyskursem społeczno-politycznym oparte są na systematycznej analizie jego warstwy językowej.

Metoda badania dyskursu proponowana w tym opracowaniu może być rozwijana i modyfikowana, np. celem wartym zrealizowania jest ustalenie precyzyjnych kryteriów dotyczących parafrazowania sensu wypowiedzi. Pozwoliłoby to sformułować konkretne wytyczne w zakresie analogii treściowej sądów ideologicznych zgromadzonych w bazie badanego podmiotu i znaczników ideologii. Niemniej jednak już teraz pozwala ona realizować prowadzące do ciekawych wniosków poznawczych badania z zakresu analizy dyskursu przy zachowaniu postulatu rzetelności.

Literatura

- Austin John L. (1993), *Mówienie i poznawanie. Rozprawy i wykłady filozoficzne*, przeł. B. Chwedeńczuk, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Awdiejew Aleksy (2004), *Gramatyka interakcji werbalnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Awdiejew Aleksy (2007), *Konstruowanie trzeciej rzeczywistości*, [w:] *Mechanizmy perswazyji i manipulacji*, red. G. Habrajska, Oficyna Wydawnicza Leksem, Łask, s. 95–104.
- Awdiejew Aleksy (2008), *Ideologia. Postawa i komunikacja*, [w:] *Ideologie w słowach i obrazach*, red. I. Kamińska-Szmaj i in., Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s. 65–72.
- Awdiejew Aleksy (2018), *Wstęp do teorii parafrazy*, [w:] *Parafrazowanie w dyskursie artystycznym*, red. G. Habrajska, Primum Verbum, Łódź, s. 9–14.
- Awdiejew Aleksy, Habrajska Grażyna (2004), *Wprowadzenie do gramatyki komunikacyjnej*, t. 1, Oficyna Wydawnicza Leksem, Łask.
- Awdiejew Aleksy, Habrajska Grażyna (2006), *Wprowadzenie do gramatyki komunikacyjnej*, t. 2, Oficyna Wydawnicza Leksem, Łask.
- Awdiejew Aleksy, Habrajska Grażyna (2009), *Strategie propagandowe i agitacyjne*, [w:] *Rozmowy o komunikacji 3. Problemy komunikacji społecznej*, red. G. Habrajska, Oficyna Wydawnicza Leksem, Łask, s. 9–54.
- Awdiejew Aleksy, Habrajska Grażyna (2010), *Komponowanie sensu w procesie odbioru komunikatu*, Primum Verbum, Łódź.
- Biskupska Kamila (2011), *Pamięć społeczna w zwierciadle języka. Analiza dyskursu pokolenia przełomu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole.
- Bralczyk Jerzy (1977), *Język polityki i polityka językowa*, „Socjolingwistyka”, t. 1, red. W. Lubaś, Warszawa, s. 92–97.
- Chodubski Andrzej (2015), *Etnocentryzm jako doktryna polityczna*, [w:] *Ideologie, doktryny, ruchy społeczne i polityczne. Wybrane problemy*, red. M. Marczevska-Rytko, W. Ziętara, Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 97–108.
- Chwedoruk Rafał (2015), *Zachodni marksizm w praktyce – ruch robotniczy jako Gegenwelt*, [w:] *Ideologie, doktryny, ruchy społeczne i polityczne. Wybrane problemy*, red. M. Marczevska-Rytko, W. Ziętara, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 219–233.
- Czyżewski Marek (2010), *Wprowadzenie*, [w:] *Rytualny chaos. Studium dyskursu publicznego*, red. M. Czyżewski i in., Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa, s. 15–48.

- Dant Tim (1991), *Knowledge, Ideology and Discourse: A Sociological Perspective*, Routledge, London–New York.
- Duszak Anna (1998), *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Fairclough Norman (1989), *Language and Power*, Longman, London.
- Fairclough Norman, Duszak Anna (2008), *Wstęp: Krytyczna analiza dyskursu – nowy obszar badawczy*, [w:] *Krytyczna analiza dyskursu: interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej*, red. A. Duszak, N. Fairclough, Universitas, Kraków, s. 7–29.
- Figiel Agnieszka (2009), *Języki IV RP. Podziały społeczno-polityczne w dyskursie polityki*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Poznań.
- Filipczak-Białkowska Anita (2010), *Mechanizmy manifestowania orientacji aksjologicznej na przykładzie debat parlamentarnych*, [w:] *Rozmowy o komunikacji 4. Metodologia i praktyka komunikacji społecznej*, red. G. Habrajska, Oficyna Wydawnicza Leksem, Łask, s. 71–85.
- Filipczak-Białkowska Anita (2016), *Niedosłowność jako strategia w tekstach politycznych – metody, funkcje, interpretacja*, [w:] *Język a komunikacja 37: Niedosłowność w języku*, red. M. Odelski i in., Krakowskie Towarzystwo Popularyzowania Wiedzy o Komunikacji Językowej „Tertium”, Kraków, s. 103–114.
- Filipczak-Białkowska Anita (2018a), *Mechanizmy manifestowania orientacji ideologicznej w dyskursie politycznym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego–Primum Verbum, Łódź.
- Filipczak-Białkowska Anita (2018b), *Obiekty ideologiczne w dyskursie parlamentarnym*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica”, nr 2 (48), s. 101–112.
- Filipczak-Białkowska Anita (2020), *Does standard interpretation exist? Empirical verification of selected assumptions of communicational grammar*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica”, nr 3 (20), s. 171–197.
- Filipczak-Białkowska Anita (2021), *Od prawicy do lewicy. Struktura ideologiczna polskich partii politycznych w latach 2015–2017*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, w druku.
- Grice Paul H. (1975), *Logic and conversation*, [w:] *Syntax and Semantics 3: Speech Acts*, red. P. Cole, J. Morgan, Academic Press, New York, s. 41–58.
- Habrajska Grażyna (2008), *Przeżywanie ideologii*, [w:] *Ideologie w słowach i obrazach*, red. I. Kamińska-Szmaj i in., Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s. 56–64.
- Habrajska Grażyna (2012), *Wybrane zagadnienia wprowadzające do nauki o komunikowaniu*, Primum Verbum, Łódź.
- Heywood Andrew (2008), *Ideologie polityczne. Wprowadzenie*, przeł. M. Habura, N. Orłowska, D. Stasiak, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Heywood Andrew (2011), *Politologia*, przeł. B. Maliszewska, M. Masojć, N. Orłowska, D. Stasiak, Warszawa, rozdz. 3: *Ideologie polityczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 51–81.
- Holsti Ole R. (1967), *Cognitive dynamics and images of the enemy*, [w:] *Enemies in Politics*, red. D.J. Finlay, O.R. Holsti, R.R. Fagen, Rand McNally, Chicago, s. 25–96.
- Kamińska-Szmaj Irena (2001), *Słowa na wolności. Język polityki po 1989: wypowiedzi, dowcip polityczny, słownik inwektyw*, Wydawnictwo Europa, Wrocław.

- Kampka Agnieszka (2009), *Perswazja w języku polityki*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Klejdzysz-Michałek Natalia (2003), *Konserwatyzm jako ideologia, doktryna, postawa*, [w:] *Konserwatyzm. Historia i współczesność*, red. S. Stępień, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 27–37.
- Laskowska Elżbieta (2004), *Dyskurs parlamentarny w ujęciu komunikacyjnym*, Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz.
- Legutko Ryszard (1994), *Trzy demokracje*, [w:] *Etyka absolutna. Społeczeństwo otwarte*, Arcana, Kraków, s. 108–138.
- Lipiński Adam (2016), *Prawica na polskiej scenie politycznej w latach 1989–2011. Historia, organizacja, tożsamość*, Dom Wydawniczy ELIPSA, Warszawa.
- Olszewski Edward (2003), *Ideologia i ruch konserwatywny*, [w:] *Konserwatyzm. Historia i współczesność*, red. S. Stępień, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 11–23.
- Ożóg Kazimierz (2004), *Język w służbie polityki. Językowy kształt kampanii wyborczych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- Pisarek Walery (1983), *Analiza zawartości prasy*, Ośrodek Badań Prasoznawczych, Kraków.
- Pisarek Walery (1986), *Szkic wstępu do politolingwistyki*, „Prace Filologiczne”, nr 33, s. 55–60.
- Piwnicki Grzegorz (2015), *Współczesny nacjonalizm a globalizacja przełomu XX i XXI wieku*, [w:] *Ideologie, doktryny, ruchy społeczne i polityczne. Wybrane problemy*, red. M. Marczevska-Rytko, W. Ziętara, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej Lublin, s. 123–134.
- Plecka Danuta (2015), *Liberalizm w Polsce na przełomie XX i XXI wieku. Zarys problemu*, [w:] *Ideologie, doktryny, ruchy społeczne i polityczne. Wybrane problemy*, red. M. Marczevska-Rytko, W. Ziętara, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 185–194.
- Podsiad Antoni (2000), *Słownik terminów i pojęć filozoficznych*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa.
- Polkowska Laura (2015), *Język prawnicy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa.
- Ponczek Eugeniusz (2015), *Możliwości poznawcze myśli politycznej i ruchów politycznych – odmienności i podobieństwa przedmiotów badań*, [w:] *Ideologie, doktryny, ruchy społeczne i polityczne. Wybrane problemy*, red. M. Marczevska-Rytko, W. Ziętara, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 69–84.
- Prokop Jan (2002), *Od Robespierre’a do Lenina. Ideologie – mity polityczne – wyobrażenia zbiorowa*, Arcana, Kraków.
- Reisigl Martin (2011), *Analiza retoryki politycznej*, [w:] *Jakościowa analiza dyskursu w naukach społecznych*, red. R. Wodak, M. Krzyżanowski, Oficyna Wydawnicza Łośgraf, Warszawa 2011, s. 151–186.
- Rogaczewska Krystyna (2015), *Polskie koncepcje solidaryzmu społecznego na przykładzie Leopolda Caro*, [w:] *Ideologie, doktryny, ruchy społeczne i polityczne. Wybrane problemy*, red. M. Marczevska-Rytko, W. Ziętara, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 247–257.
- Searle John (1987), *Czynności mowy*, przeł. B. Chwedeńczuk, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa.

- Sieradzka-Baziur Bożena (2011), *Język polityki – dotychczasowe prace oraz perspektywy badawcze*, „Horyzonty Polityki” nr 2: *Polityczny potencjał człowieka*, s. 89–110.
- Sokół Wojciech (2015), *Pojęcie i tożsamość chrześcijańskiej demokracji*, [w:] *Ideologie, doktryny, ruchy społeczne i polityczne. Wybrane problemy*, red. M. Marczevska-Rytko, W. Ziętara, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 259–269.
- Sulikowski Adam (2014), *Perspektywa zastosowań metod Krytycznej Analizy Dyskursu w badaniach nad prawem. Kilka uwag*, „Wrocławskie Studia Erazmiańskie”, z. 8: *Rozprawa o metodzie prawa i polityki*, s. 99–112.
- Warzecha Adam (2014), *Krytyczna analiza dyskursu (KAD) w ujęciu Normana Fairclougha. Zarys problematyki*, „Konteksty Kultury. Pismo Kolegium Nauczycielskiego w Bielsku-Białej”, nr 11 (2), s. 164–189.
- Wodak Ruth (2011), *Wstęp*, [w:] *Jakościowa analiza dyskursu w naukach społecznych*, red. R. Wodak, M. Krzyżanowski, Oficyna Wydawnicza Łośgraf, Warszawa, s. 11–48.
- Woźniak Wojciech (2017), *Programy polskich partii politycznych jako materiał empiryczny w badaniach dyskursu politycznego*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne”, nr 2, s. 41–58.
- Ziętara Wojciech (2015), *Kryzysy ideowy współczesnej socjaldemokracji*, [w:] *Ideologie, doktryny, ruchy społeczne i polityczne. Wybrane problemy*, red. M. Marczevska-Rytko, W. Ziętara, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 205–218.
- Ziętek-Wielomska Magdalena, Wielomski Adam (2015), *Nacjonalizm jako próba rewitalizacji doktryny narodowej i postulatu państwa narodowego*, [w:] *Ideologie, doktryny, ruchy społeczne i polityczne. Wybrane problemy*, red. M. Marczevska-Rytko, W. Ziętara, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 109–122.
- Zuba Krzysztof (2015), *Między pragmatyzmem a radykalizmem. Ideologia w dobie postideologii*, [w:] *Ideologie, doktryny, ruchy społeczne i polityczne. Wybrane problemy*, red. M. Marczevska-Rytko, W. Ziętara, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 19–28.

Aneks. Charakterystyka znaczników ideologicznych konserwatyizmu, liberalizmu i socjalizmu

A. Konserwatyizm

Nazwa znacznika	Charakterystyka
wartości chrześcijańskiej demokracji	Prawo naturalne i kształt społeczeństwa pochodzi od Boga. Jeśli istoty ludzkie ingerują w sposób urzędzenia świata, to rzucają wyzwanie woli Bożej, co może doprowadzić do pogorszenia, a nie poprawy stanu ludzkich spraw.
moralna ułomność człowieka	Istoty ludzkie są niedoskonałe pod względem moralnym. Rodzaj ludzki jest egoistyczny i chciwy, w żaden sposób nie da się go ulepszyć. Zdolności intelektualne rodzaju ludzkiego są ograniczone.
odpowiedzialność pokoleniowa	Obrona tradycji – wartości, zwyczajów oraz instytucji. Obecne pokolenie jest odpowiedzialne za jakość życia przyszłych pokoleń i osiągnięcia przodków. Zmiana, gdy konieczna, wymaga reform, bo one powstrzymują falę rewolucji i podtrzymują status quo.
patriotyzm romantyczny	Naród jest mobilizowany do walki za „ojczyznę”, wspieranie „dumy z własnego narodu”. Należy upamiętniać minione epoki chwały czy triumfu narodu przez wspominanie zwycięstw zbrojnych, wykorzystywanie symboli tożsamości narodowej.
paternalizm rodzicielski	Rodzice mają władzę nad dziećmi: kontrolują praktycznie każdy aspekt ich młodego życia; dzieci nie wiedzą, co jest dla nich dobre. Rodzice są zobowiązani do zapewnienia warunków bytowych, gdy trzeba, także do karania dzieci.
paternalizm państwa	Społeczeństwo nie wie, co jest dla niego dobre, władza wie. Skutecznym czynnikiem nakłaniającym społeczeństwo do pożądanego zachowania i odstrasającym od popełniania przestępstw jest rygorystycznie egzekwowane „twarde” prawo.
autorytaryzm rządów	Rząd pochodzi „z góry”, władzę nad społeczeństwem sprawuje się niezależnie od jego zgody lub jej braku. To władza wie, co dla społeczeństwa jest najlepsze.
silny rząd	Centralizacja władzy, czyli koncentracja uprawnień decyzyjnych w rękach organów centralnych i ograniczenie kompetencji niższych szczebli struktury organizacyjnej, np. samorządu terytorialnego.
suwerenność państwa	Podkreślanie konieczności zachowania suwerenności narodowej i kulturowej w ramach Europy. Potrzeba obrony suwerennych instytucji narodowych i odrębnej waluty narodowej jako symboli tożsamości narodowej. Epokowym sukcesem jest zwycięstwo nad komunizmem.

Nazwa znacznika	Charakterystyka
własność indywidualna	Posiadanie własności daje ludziom poczucie pewności siebie i zabezpieczenia na „czarną godzinę”. Jeśli interesowi narodowemu służy państwowa interwencja w ekonomię, to wówczas wolność gospodarcza musi zostać ograniczona.
społeczeństwo hierarchiczne	Społeczeństwo jest z natury hierarchiczne i charakteryzuje się stałą lub ustaloną gradacją społeczną. Istnieje naturalna nierówność w zakresie majątku i pozycji społecznej, determinowana nierównościami obowiązków społecznych.

B. Liberalizm

Nazwa znacznika	Charakterystyka
społeczne prawa naturalne	Istnieją prawa przyrodzone, które każdy posiada ze względu na sam fakt bycia człowiekiem. Pochodzi z natury społecznej. Prawo do życia jest prawem naturalnym.
wolności obywatelskie	Obrona wolności obywatelskich przed zapędami władzy. Celem konstytucyjnie zagwarantowanych praw jest ochrona interesów obywatela.
racjonalizm	Należy dążyć do naukowego wyjaśniania spraw, nieobciążonego przesądami i założeniami religijnymi. Rząd nie ma prawa wtrącać się w „opiekę nad ludzkimi duszami”.
wolność absolutna jednostek	Państwo może ograniczyć wolność obywatela wbrew jego woli, tylko jeśli zagraża on innym obywatelom. Permisywizm, czyli przekonanie, że zakazy obyczajowe są niepotrzebne lub szkodliwe, a działania jednostek nie powinny być oceniane pod kątem obyczajowości. Indywidualizm, stawianie wyżej praw jednostki niż praw wspólnoty, do której owa jednostka należy.
dostęp do wiedzy naukowej	Ludzie mogą doskonalić się dzięki zdobywaniu wiedzy i porzuceniu uprzedzeń oraz przesądów. Edukacja jest dobrem samym w sobie, jest sposobem osiągnięcia historycznego i społecznego postępu.
integracja europejska	Ważna jest bliska współpraca gospodarcza z Unią Europejską. Należy przystąpić do strefy euro, zadbać o szeroki udział w programach unijnych.
państwo usługodawca	Funkcją rządu jest ochrona życia, wolności i własności. Władza powinna być odpowiedzialna za zapewnienie usług społecznych, takich jak opieka zdrowotna, zakwaterowanie, emerytury oraz edukacja, a także regulowanie gospodarki.
społeczna odpowiedzialność władzy	Władza polityczna pochodzi „z dołu”. Rząd wyłania się z porozumienia lub przyzwolenia rządzonych. Powinien podejmować decyzje w porozumieniu ze społeczeństwem, po społecznych konsultacjach.

Nazwa znacznika	Charakterystyka
granice sprawowania władzy	Władza państwowa powinna być ograniczona przez ustanowienie ram konstytucyjnych. Jednostki są egoistyczne – jeśli będą posiadać władzę, to determinowane naturalną koniecznością wykorzystają ją dla własnej korzyści.
równość dostępu do stanowisk	Jednostki mają prawo do równości w kwestii dystrybucji praw i tytułów (merytokracja). Sprzeciw wobec przywilejów czy korzyści społecznych, dyskryminacji z powodu płci, rasy, koloru skóry, przekonania, religii czy pochodzenia społecznego.
pełna prywatyzacja	Gospodarka powinna być zdecentralizowana przez jej urynkowanie. Należy ograniczać dotacje dla organów i przedsiębiorstw państwowych.
samorządność	Należy zachować decentralizację władzy: samorządy mają prawo do dysponowania swoim majątkiem i jego powiększania. Wysoka podmiotowość samorządów, duże uprawnienia prawodawcze.
inwestycje gospodarcze	Rozwój jest możliwy dzięki inwestycjom, wydający pieniądze rząd wzmacnia popyt na rynku. Inwestycje publiczne stwarzają miejsca pracy i popyt na materiały. Jest to sposób aktywnej walki z bezrobociem. Związki zawodowe, naciskając na utrzymanie poziomu płac, ograniczają inwestycje i blokują przeciwdziałanie bezrobociu. Pożyczanie inwestorów zagranicznych. Obniżenie podatków wyzwała inwestycje.

C. Socjalizm

Nazwa znacznika	Charakterystyka
zachowanie warunkowane społecznie	Natura ludzka jest plastyczna, formowana przez doświadczenia i warunki życia społecznego. Nierówność między ludźmi jest rezultatem nierównego traktowania przez społeczeństwo, a nie nierównego obdarowania przez naturę.
solidaryzm społeczny	Należy dążyć do równości społecznej rozumianej jako równość dochodu. Niepożądana różnica między klasami społecznymi powstaje na skutek różnic dochodu i statusu między pracownikami umysłowymi (klasa średnia) a pracownikami fizycznymi (klasa robotnicza).
państwo opiekuńcze	Istnieją „specjalne” potrzeby, powstałe na przykład na skutek fizycznej bądź umysłowej niepełnosprawności. Należy realizować ideę państwa opiekuńczego: redystrybuować bogactwo i wprowadzić system podatków progresywnych. Należy wytworzyć dochód z podatków, aby sfinansować system wydatków społecznych.

Nazwa znacznika	Charakterystyka
ograniczenie skutków bezrobocia	Państwo, rząd organizuje pracę obywatelom, tworzy miejsca pracy. Jeśli miejsc pracy nie ma, musi zapewnić świadczenia socjalne, wyrównujące standard życia społeczeństwa.
prawa pracownicze	Należy bronić praw pracowniczych, praw rolników, emerytów w procesie tworzenia prawa.
związki zawodowe	Klasa robotników powinna uzyskać władzę polityczną lub ekonomiczną.
nacjonalizacja gospodarki	Należy realizować ideę nacjonalizacji, czyli zwiększyć bezpośrednią kontrolę państwa nad gospodarką, przedsiębiorstwami państwowymi. Pożądany jest system gospodarki mieszanej, w której rolnictwo i drobny przemysł pozostaje w rękach prywatnych, a państwo kontroluje jedynie strategiczne sektory gospodarki.
interwencjonizm gospodarczy	Państwo powinno bezpośrednio interweniować w wolny rynek. Należy wprowadzać dotacje dla nierentownych przedsiębiorstw, obszarów działalności.
protekcjonizm gospodarczy	Należy wprowadzać działania mające na celu ochronę rodzimej gospodarki przed zagraniczną konkurencją. Państwo powinno doprowadzić do wzrostu opłacalności produkcji rolnej.
agraryzm i drobna przedsiębiorczość	Dominujące idee industrializmu (doktryna ekonomiczna przyznająca czołową rolę przemysłowi ciężkiemu) i agraryzmu (uznanie rolnictwa za najważniejszą gałąź gospodarki).